

Retorica elogiului în *Didahiile* lui Antim Ivireanul

Maria CĂTĂNESCU

En s'appuyant sur les omilies d'Antim Ivireanul, l'auteur propose une analyse rhétorique de l'éloge. On discute les stratégies fondamentales de l'éloge direct et indirect, visant un grand nombre de référents intra –et extradiscursifs.

1. Observațiile de mai jos pornesc de la premisa că secvențele de tip *laudatio* sînt componente definitorii pentru varianta de discurs reprezentat de omilie¹: „cuvînt de învățătură”, rostit în biserică, în prezența unui public, de obicei eterogen, cu intenția de a-l instrui, educa, emoționa și de a-i oferi modele și repere morale înalte.

Formă fundamentală de manifestare a *ethosului*², elogiul pune în evidență o anume imagine a oratorului, legată de situația concretă de discurs, respectiv de totalitatea factorilor care determină, influențează și justifică activitatea verbală.

Totodată, elogiul interesează și domeniul *pathosului* [Amossy (2000): 163-194], în măsura în care exteriorizează reacțiile emoțional-afective ale oratorului, transferabile – ipotetic cel puțin – asupra auditoriului.

În această perspectivă, analiza tehnicilor de elogiere din „Didahii” poate furniza indicii relevante pentru specificul oratoriei sacre practicate de Antim Ivireanul.

2. În corpusul examinat, secvențele de elogiere, de obicei apreciabile ca întindere, sînt centrate, în mod inerent, asupra referențelor canonice, tradiționale: rezultă o *tipologie tematică* previzibilă, remarcabilă însă sub aspectul diversității, al complexității și al consecințelor retorice. De pildă, este evident faptul că statutul referentului influențează decisiv atît conținutul și organizarea de ansamblu a prediciei, cît și, mai ales, structura planului restrîns, reprezentat de unitatea compozițională encomiastică.

2.1. Clasa – eterogenă și dominantă – a *referențelor intradiscursivi*, care aparțin universului de discurs creat de și într-o anumită circumstanță, cuprinde:

¹ Informații exhaustive privind *predica*, la Gordon (2000).

² Definiție și prezentare generală a conceptului, la Amossy (2000: 60-69).

- personaje biblice și mari sfinți ai creștinismului (ortodox): Iisus, Fecioara Maria, Sfinții Constantin, Dumitru, Nicolae, Petru și Pavel;

- mari sărbători creștine: Nașterea Domnului, Adormirea Maicii Domnului, Floriile;

- ritualuri de cult creștin: botezul, postul, spovedania, rugăciunea, parastasul;

- precepte creștine: credința, milostenia, iubirea, smerenia ș.a.

2.2. În paralel, dar în forme preponderent lapidare, elogiul se extinde și asupra *referențelor extradiscursive*, ocazionali (Constantin Brâncoveanu, domnitorul Țării Românești) sau permanenți (auditoriul); decurge de aici una dintre trăsăturile distinctive ale oratoriei a lui Antim: caracterul interpersonal, frecvent de tip dialogic, al predicilor sale, orientate consecvent către publicul-tintă, real și prezent.

3. Într-o analiză a mecanismelor și a formelor de omagiere, nu este de ignorat nici distincția dintre reprezentarea indirectă (implicită sau aluzivă) a elogiului și cea directă (explicită și explicată). Inegale ca pondere și efecte, aceste două formule discursive se află în relație de strictă dependență cu tipul de referent elogiut.

3.1. Elogiul indirect se înregistrează în două variante de bază, semnificative pentru „diplomația verbală” ecleziastică:

(a) Prin autoumilită („afectare a modestiei”)³, oratorul se autodiscreditează temporar, dar sistematic, creîndu-și o imagine hiperbolică prin minimalizarea propriilor calități; este un protocol discursiv oficializat care pune în valoare, prin contrast, un personaj biblic sau o mare sărbătoare creștină, anticipînd prezentarea encomiastică propriu-zisă, directă, în manieră descriptivă, narativă sau argumentativă:

„Drept aceia, ce voiu putea cuprinde cu mintea mea, sau ce lucru vrednic voiu putea grăi asupra zilei aceștia [Întîmpinarea Domnului –n.n.]? Nu poci să mă întinz unde nu ajung, nu pot să vorbesc cele ce nu știu. În mărturisesc, nevrednicia și neputința; nu îndrăznesc a mai zice nimica. **Că biruiaște și covârșeaște mai presus decît toată priceperea minții omenesți graiul pomenirii și fecioria sfintei Fecioare aceștia**” (p. 31)⁴.

(b) Paradoxal, elogierea indirectă se poate sprijini și pe anumite forme de blamare; avem în vedere secvențele, nu puține la număr, care rezultă din colajul a două planuri, opozabile sub raportul conținutului și a efectelor (pe) care le declanșează. Astfel, pe principiul „reacției în lanț”, elogiul unui sfînt / ritual/ precept creștin devine punct de plecare pentru reproșuri, acuze, apostrofe orientate către publicul-auditor care încalcă, real sau ipotetic, o normă canonică sau ignoră un model.

Atitudinile umane sancționabile amplifică, prin antiteză și ricoșeu, valoarea „obiectului” venerat; în plus, enclavele de blam constituie una dintre

³ V. precizări de principiu la Mortara Garavelli (1999: 264-265).

⁴ Exemplele trimit la Antim Ivireanul (1972).

formele majore și specifice de coerență și coeziune a discursului omiletic, în sensul că asigură legătura dintre universul discursiv și universul extradiscursiv, al publicului receptor.

Derivat din elogiul și consecutiv acestuia, blamul pregătește introducerea altei secvențe tipic omiletice – secvența hortativă, prin cumul de sfaturi, marcat de un conjunctiv cu valoare de imperativ: *să facem bine, să ascultăm, să cinstim, să ne cucerim*.

3.2. Elogiul direct, extrem de bine reprezentat, impune observații diferențiate, în funcție de natura și statutul referentului.

3.2.1. Referentul extradiscursiv – auditoriul – este asociat cu cea mai simplă și mai convențională procedură de susținere a elogiului direct, reductibilă la formulele stereotipe de adresare: *feții miei, iubiții miei, iubiții miei ascultători, iubiții miei întru Hristos frați și blagosloviți creștini, cinstiți și de neam bun boiari* ș.a.

Minimale ca dimensiune sau dezvoltate și diseminate strategic în diverse părți ale predicii, adresările către public sînt, fără excepție, formule standardizate cu funcții multiple: de flatare și captatio benevolentiae, de stabilire și de refacere periodică a interdependenței afective dintre orator și auditori sau de semnalare a unei noi ramificații tematice; de asemenea, digresiunile adresative relevă stratificarea ierarhică „locutor – receptor”, fiind în consecință, indici neechivoci ai ethosului ierarhic.

Mult mai elaborate, și în acord cu un ceremonial verbal oratoric specific epocii și situației de discurs, sînt secvențele în care lauda și flatarea publicului se împletesc cu autoumilința mimată a predicatorului: *„/.../ văzînd atîtea cinstite obraze, împodobite cu florile bunătăților și cu înțelepciune, mă spăimîntez și nu cutez a grăi”* (p.41).

3.2.2. Elogiul direct și explicit al referenților intradiscursivi, fundamental pentru organizarea predicii, prezintă multiple (sub)variante de realizare, supradeterminate tematic.

Indiferent de obiectul de referință, acest secvențe sînt expresia unor reacții și stări emotiv-afective din seria de maximă intensitate și durabilitate a pasiunilor: prețuire, respect, admirație, recunoștință, iubire și, mai ales, venerație, forma cea mai înaltă a pasiunilor euforice⁵.

(a) Elogiul „persoanei” (Iisus, Fecioara Maria, Sfîntul Nicolae, Constantin, Dimitrie sau Petru și Pavel) stă sub semnul opulenței și al fastului retoric, dar și al tendinței de prezentare explicativ-argumentativă. Ca atare, secvențele encomiastice și, prin extensie, predica în ansamblu, întrețin persuasiunea de tip emoțional.

De regulă, avem a face cu un elogiul anunțat, secvența encomiastică fiind semnalată de o procedură lexico-gramaticală de avertizare: două perechi lexicale, cu apariție repetată, în forme identice sau modificate gramatical, se

⁵ Despre *emoții și pasiuni* v. Parret (1986: 7-117); Greimas – Fontanille (1997) *passim*.

fixează ca semnale lingvistice ale elogiului: *mă minunez / minune și laud / laudă* (subst.) Sub tutela acestor termeni cu apariții multiple în același fragment de text, se dezvoltă o subtilă retorică a insistenței și a emfazei, punând în evidență dominantă emoțională a oratorului, care în principiu, se transferă și asupra publicului.

La Antim, acest tip de encomion presupune împletirea coerentă a două serii de elemente figurative / compoziționale, cu grad diferit de originalitate.

Catacrezele specializate, de categorizare elogioasă, preponderent metaforică, asigură nu numai eleganța de expresie, ci și stabilitatea limbajului religios (*lumina dumnezeirii, mîntuitorul lumii, împărăteasa ceriului și a pămîntului, muntele credinții și al nădejzii, muntele dragostei și al smereniei* etc.):

În schimb, prelucrările sau construcțiile inedite, respectînd însă spiritul și tiparele canonice, fixează „amprenta” stilistică de bază, respectiv marca de identitate a oratorului; cu simplu titlu de exemplu, reținem selectiv cîteva elemente și practici discursive, care susțin constant strategiile de omagiere:

- *Secvențele imnice*, în stil „înalt” și „sublim”, bogat ornamentat, formează ample descrieri ornamentale, estetizante și idealizante.

În „Cazanie la Adormirea Preasfintei Născătoarei de Dumnezeu” – predică de referință antologică în sensul amintit – dominantă retorică este condensarea figurativă: figurile sintactice prin excelență oratorice (anafora, paralelismul sintactic) asigură atît cadența frazei, cît și emfaticizarea conținuturilor, alături de numeroasele repetiții lexicale, hiperbole prin supradimensionare și mai ales, de gruparea „în cascadă” a interogațiilor retorice și a tropilor:

„Aceasta astăzi să mută de pre pămînt la ceriu; lasă întristăciunea și să ducă la bucurie, lasă cele de jos și priimește cele de sus; lasă cele stricăcioase și cîștigă cele nemuritoare și vecinice. Astăzi îș dă preasfînt sufletul ei în mîinile Fiiului ei și cu cîntări îngerești și apostolești să petrece cinstit trupul ei în satul Ghethsimani, spre îngropare.

Astăzi ceriul întinde sînurile sale și priimește pre ceia ce au născut pre cela ce nu-l încape toată zidire.

Astăzi să minunează toate puterile cerești, zicînd una cătră alta: cine iaste aceasta ce să sue din pustiu, adecă de pre pămînt, la ceriu? Cine iaste aceasta care să ivește ca zorile, frumoasă ca luna și aleasă, ca soarile? Cine iaste aceasta ce să sue de pre pămînt în ceriu, albită, înflorită, întru care hulă nu iaste? Rădicaț porțile voastre, zic cetele cele / îngerești, una cătră alta și cu cîntări de laudă priimiț pre împărăteasa ceriului și a pămîntului, care vine, să lăcuască den a dreapta împăratului Dumnezeu, cu îmbrăcăminte cu aur îmbrăcată, împistrită, după cum zice David, căci aceasta iaste ceia ce au împăcat ceriul cu pămîntul și pre Dumnezeu cu omul. Aceasta iaste bucuriia celor drepți și nădejdia celor păcătoși” (p. 20-21).

Curent în „Didahii”, acest model de elaborare a secvenței panegirice poate fi considerat o primă formă de existență a prozei poetice în literatura romînă.

- *Portretul moral (etopeea)* reține atenția îndeosebi în varianta explicată, prin imbricarea elogiului propriu-zis, de tip poetic, integral metaforizat, cu motivarea elogiului prin serii de argumente și explicații; astfel, un subtip tematico-structural de descriere dezvoltă o epanodă și se dezvoltă pe acest suport figural, în condițiile în care componentele de bază ale „obiectului” descris sînt glosate succesiv și sistematic:

„Făcîndu-ș și noaptea calea sa jumătate eșit-au aici, în lumina aceasta a noastră, ca un mire din cămara sa; eșit-au zic, nădejdea tuturor vecilor, bucuria îngerilor, mîntuirea neamurilor, sculara celor morți, izvorul milii, rădăcina vieții. Eșit-au cuvîntul Tatălui, cu trup îmbrăcat, din trupul Fecioarei; eșit-au **gol**, pentru ca să ne îmbrace pre noi, **sărac** ca să ne îmbogățească, **șmerit** ca să ne înalțe la ceriu, ca un prunc / ca să ne facă pre noi desăvîrșit și să ne dea noao bucuria cea vecinică. Auzitu-s-au, rogu-vă, vreodată, veste ca aceasta? Au socotiț că să va mai auzi? (p. 197).

- *Comparația macro-discursivă*, cu statut de figură compozițională, structurată pe principiul unei parelele antitetice, permite evaluarea de tip superlativ, euforic.

Acest model, aplicat restrictiv și justificat tematic, în două predici („Cazanie la adormirea Preasfintei Născătoare de Dumnezeu” și „Cuvînt de învățătură în 25 a lunii Dechemvrie, la nașterea domnului nostru Iisus Hristos”) presupune o schemă particulară de constituire a secvenței panegirice: o enumerare dezvoltată care aduce în prim plan multiple fapte/ evenimente excepționale (din categoria minunilor) formează primul termen al paralelei adversative, pus în umbră de cel de al doilea termen al secvenței, avînd drept centru imaginea Fecioarei Maria sau a lui Iisus:

„Astăzi au strălucit noul Adam, carele nu iaste lăcuioriu, ci domn și stăpîn raiului, pre carele /, frumoseția pomului celui oprit nu-l va înșăla, șarpele nu-l va vicleni, muiarea nu-l va amăgi.

Astăzi au răsărit lumina întru întunerec.

Astăzi, pre acela de carele să turbura ceriul și ceriul ceriurilor, avîndu-l lumea, neștiind l-au cîștigat.

Văzut-au sfinții, strămoșii noștri, minuni mari și fără de număr; că Marea Roșie, desfăcîndu-se în doao le-au făcut cale; focul, ca un stîlp luminîndu-le noaptea, le-au slujit; norul, de arșița și zăduful zilei i-au umbrit; ceriul, hrană îngerească le-au dat; piatra cea vîrtoasă, păhar dulce li-au deschis; Iordanul, curgerile sale cele repede

spre fugă li-au întors; zidurile cele tari ale vrăjmașilor, de glasul trîmbițlor cu căzut; soarele, pre ceriu zăbovind cu călătoriia, au mărit zioa pentru izbînda. Iar minune ca aceasta nu s-au văzut niciodată, nici s-au auzit, ca cela ce iaste unul născut celui preainalt, pre carele puterile arhanghelilor cu frică îi slujesc, a să arăta pre sine, cu trup, oamenilor și trupul carele l-au luat de la oameni să-l îndumnezeiască” (p. 195-196).

(b) *Elogiul preceptelor creștine* activează și registre stilistice sobre, astfel încît relația dintre *logos* și *pathos* devine, în acest caz, asimetrică și, în general, în favoarea *logosului*.

La Antim, secvențele de *laudatio* din această serie tematică sînt construite preponderent pe baza unor proceduri explicativ-argumentative, ceea ce justifică renunțarea la limbajul nobil și „înflorit”, de tip metaforic. Componenta figurală, chiar dacă există, este pe de o parte diminuată cantitativ, iar pe de altă parte limitată la elementele cu efect de insistență, care consolidează profilul didactic al predicii. Este evidentă, de exemplu, preferința lui Antim Ivireanul pentru procedee discursiv-figurative validate de o îndelungată tradiție a oratoriei și recomandate de retoricile clasice.

Alături de paralelisme sintactice care anunță și izolează unități de conținut, amintim predilecția pentru construcțiile analogice, distribuite uneori în serii compacte. Figură macrodiscursivă, *analogia* sau *similitudinea*⁶ este perfect adecvată rigorilor oratorice religioase, datorită calităților sale expresive și, mai ales, forței și eficienței explicative; de notat, în plus și recursul la diverse cheme analogice, dar cu predominanța modelului canonic (ceea ce A este în raport cu B, tot așa C este în raport cu D):

„Că păcatul se asemîna pietrii și-i caută să meargă la maica ei, în pămînt, de unde și iaste. Iar bunătatea se aseamîna focului și iaste să meargă sus, în văzduh, unde-i iaste matca, că Dumnezeu iaste foc mistuitoriu și pară de foc suptire, precum l-au văzut prorocul Ilie. Și **precum un om are în casa lui aur, argint, scule și alte haine și cînd iase din casă pune lacăt și încuie, pentru ca să nu meargă vreun hoț să i le fure, să se păgubească, așa și smereniia încue, ca un lacăt, toate bunătățile ca să nu meargă hoțul cel de obște, diavolul, să le fure și să va păgubi de osteneala ce-au făcut.** (p.49-50).

În același timp, crește frecvența dar și importanța formelor de stimulare și de implicare empatică a auditoriului; modelul prototipic aplicat de Antim Ivireanul și din care derivă numeroase variante complementare presupune două operații discursive:

- inițial, un termen care desemnează referentul vizat (respectiv nu precept creștin esențial) este definit printr-un cumul de procedee similare funcțional: citat biblic (ca glosă de autoritate) și/sau parafrază, reformulări detaliate, definiții comentate sau reluate în serie, formînd o „listă deschisă” de echivalențe;

- o eventuală concluzie închide partea „tehnicistă” a secvenței, urmată deseori de un al doilea strat explicativ, care readuce în discurs prezentarea subiectivizată și emoțională: v., în citatul de mai jos, definițiile „milosteniei”, derivate dintr-un citat evanghelic, clarificate suplimentar de concluzii și, mai ales, de blamul prin *exemplum contrarium*, glosat, la rîndul său, printr-o pildă, care este parte a unei construcții analogice:

„Al treilea lucru, trebuiaște să facem **milostenie**. *Milostenia iaste de multe feliuri, după cum scrie în sfînta Evanghelie la 25 de capete a lui Mathei, stih 35: „Și carele dintr-acelea îț va da îndemînă, fă că aceia iaste milostenie”*

⁶ Abordări moderne ale analogiei la Perlman – Olbrechts-Tyteca (1988: 499-534).

„Flămînd am fost și mi-aș dat de am mîncat, am fost însetoșat și mi-aș dat de am băut, strein am fost și m-aș priimit, gol am fost și m-ași îmbrăcat, bolnav am fost și m-aș căutat, în temniță am fost și aș venit la mine”. Și afară dintr-aceștia mai sînt și alte felii de milostenii; că **de vei îndemna pre cineva să facă vreun bine**, milostenie iaste; **de vei sfătui pe cineva la lucrurile cele sufletești**, milostenie iaste; **de vei mîngîia inima vreunui scîrbit cu cuvinte**, milostenie iaste și în scurte cuvinte, **(de vei da un pahar de apă rece cuiva în numele lui Hristos, adevărat să știi că nu-ți vei piarde plata**, după cum zice la al / 9 cap. A lui Marco.

Iată dară că să pot face milosteniile și fără bani; **ci** numai pentru multa a noastră mîndrie ce ne înălțăm și ne trufim, ca cînd am ajunge tocma la ceriu și ca cum niciodată nu vom să murim, așa hrăpim și lăcomim și sîntem porniți cu totul spre răutăț, cît nu ne putem opri. Și nici cuvintele lui Dumnezeu ne domolesc, nici munca iadului ne înțelepțește. De la părinți așa ne-am pomenit și ne-am ținut și fără de aceste învățături și tot acest feliu de obicei am avut și nimenea n-au zis că sînt rele, nici au silit să ne strice obiceiurile.

Ci de aceasta voiu zice și eu că iaste așa precum ziceți voi, **că viiarmele ce zace la rădăcina hreanului, de-i va zice cineva să iasă de acolo să meargă la alte rădăcini mai bune și mai dulci, el zice că mai dulce decît hreanul nu iaste; / căci acolo s-au născut și întru aceia s-au pomenit. Așa și voi, pomenindu-vă într-aceste fapte și lucruri și nefiind cineva să vă învețe, cu adevărat vă par amar acum vorbele mele, nefiind obicinuiți cu dînsele** (p. 103-104).

4. În „Didahiile” lui Antim Ivireanul, respectarea diverselor norme de natură tematică și lingvistică nu blochează flexibilitatea strategiilor retorice manifeste în planul elocuției.

Secvențele de elogiere, esențiale în oratoria bisericească, prezintă interes:

a) la nivelul global al predicii (ca procedură persuasivă, predominant emoțională, dar și rațională, argumentativă);

b) la nivel microstructural (prin complexitatea formulelor compoziționale, remodelarea permanentă a encomionului în funcție de categoria referentului vizat și prin cultul expresiei estetizante, justificat tematic).

Surse

Antim Ivireanul, 1972, *Opere*, Ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, București, Editura Minerva

Bibliografie

Amossy, Ruth, 2000, *L'argumentation dans le discours. Discours politique, littérature d'idées, fiction*, Nathan, Paris

Ene, Claudia, 1998, „Analogia un exemplu de figură textuală”, în *Analele Universității București*, XLVII, 43-49

Gordon, V., 2000, *Introducere în omiletică*, Editura Universității din București, București

Greimas, Algirdas Julien, Fontanille Jacques, 1997, *Semiotica pasiunilor. De la stările lucrurilor la stările sufletului*, Ed. Scripta, București

Mortara Garavelli, Bice. 1999, *Manuale di retorica*, IV ed., Bompiani, Milano
Parret, Herman, 1986, *Les passions. Essai sur le mise en discours de la subjectivité*,
Ed. Mardaga, Bruxelles
Perelman, Chaïm, Lucie Olbrechts-Tyteca, 1988, *Traité de l'argumentation. La
Nouvelle Rhétorique*, Ed. de l'Université de Bruxelles, Bruxelles